

МОНГОЛ ДАХЬ ПАРЛАМЕНТЫН СОНГУУЛИЙН ҮЙЛ ЯВЦ, ТУЛГАМДСАН АСУУДЛУУД

Д.ОЮУНЧИМЭГ

МУИС-ийн Улс төр судлалын тэнхимийн ахлах багш, докторант

Түлхүүр үг: *Сонгуулийн тогтолцоо, сонгох, сонгогдох эрх, сонгуулийн байгууллагын хараат бус байдал, сонгуулийн санхүүжилт.*

ABSTRACT: *Impact of election system into political party system, Parliament, Government, electoral psychology and political stability has been revised in the article. Ascertainment of issues raised around the actualization of Parliamentary election system has crucial importance of investigation.*

Монгол дахь улс төрийн бодит үйл явцыг харах хамгийн тод цонх бол яах аргагүй энэ улсын төр улсаа төвхнүүлж ирсэн сонгуулийн үйл явц юм.

Монгол улсад сонгох ёсон XX зууны хориод онд нэвтэрч, улс төрийн харилцааны өөрчлөлтийг даган хөгжлийн хэд хэдэн үеийг дамжин өнөөгийн хэв шинжийг олжээ. Тухайлбал: 1923 оноос нутгийн ардын хурлуудыг, 1924 оноос Улсын Их хурлыг сонгох ёс журмыг хуульчлан хэрэгжүүлж эхэлснээр Монгол оронд сонгох, сонгогдох ёсон эхлэлээ тавьжээ. 1921 онд Түр засгийн газраас гаргасан тунхаглан зарлах тогтоол бичигт “Монгол улс ...үндсэн цааз дүрмийг тогтоож, сонгуулийг эрхэлсэн гүрэн байгуулна” гэсэн байдаг нь Монголд сонгуулийн тухай үзэл санаа нэвтэрч байсны илрэл юм. 1923 оны 3-р сард баталсан Монгол улсын нутгийн захиргааны дүрэм, 1924 онд баталсан УИХ-ын сонгох дүрэм, улмаар анхны Үндсэн хуулиар иргэдийн сонгох, сонгогдох эрх хийгээд сонгуулийн зарчим, журмыг анхлан тогтоожээ. 1923 онд нутгийн захиргааны дүрэм ёсоор орон нутагт 10-н гэр, баг, сум, хошуу, аймгийн хурал бий болов. Тэр үед 10 өрхөөс багийн хурлын төлөөлөгчийг, сумын хурлаас хошууны хурлын төлөөлөгчийг, хошууны хурлаас аймгийн хурлын төлөөлөгчдийг, аймгийн хурлаас УИХ-ын төлөөлөгчдийг саналаа илээр гаргаж сонгодог болжээ. Энэ нь иргэд зөвхөн 10-н өрх, багийн хурлаа шууд сонгодог, бусад хурлын хувьд доод шатны хурлын төлөөлөгчид дээд шатны хурлын төлөөлөгчдөө сонгодог байсныг шууд бус олон шаттай гэж үздэг. Ийнхүү 1923-1951 он бол анхдугаар үе буюу сонгуулийн тухай үзэл санаа нэвтэрч байсан үе юм. Энэ үеийн сонгуулийн тогтолцооны онцлог гэвэл: саналаа ил гаргадаг, шууд бус буюу олон шаттай, бүх нийтийн биш, (нийгмийн зарим давхрааны сонгох эрхийг хассан байсан), нэг нам жолоодон чиглүүлдэг зэрэг онцлогийг хадгалж байв.

1951-1990 оныг хоёрдугаар үе буюу хэлбэрдсэн, сонголтгүй сонгуулийн үе хэмээн нэрлэж болно. Монгол улс 1944 онд бүх нийтийн сонгуулийн эрх олгосон бөгөөд 1949 онд Улсын IX их хурлаас насанд хүрсэн нийт иргэн засаг төрийн төлөөлөгчдийг нийт, шууд, тэгш эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гарган сонгох шинэ тогтолцоог хуульчлан батлав. Энэ зарчмаар 1951 онд Улсын Их хурлыг, 1952 онд орон нутгийн хурлыг бүх нийтээр сонгов. Тухайн сонгуулиуд бүх нийтийн, шууд, тэгш, саналаа нууцаар гаргах журмаараа өмнөх сонгуулиудаасаа дэвшилттэй байсан нь маргаангүй юм. Энэ үеэс 1980 оны дунд үе хүртэл Ардын Их хурлын сонгууль 3-5 жилд нэг удаа болж, Хувьсгалт намаас шат шатанд нэр заан албан ёсоор дэвшүүлсэн нэг хүний төлөө саналын хуудсыг хайрцагт хийж заншсан байсан бөгөөд нэр дэвшигчид өрсөлдөх, мэтгэлцэх, маргах, өөр хүний нэр дэвшүүлэх зэрэг ойлголт байсангүй. Тэр

үеийн сонгууль 75 хоногийн турш улс орны хэмжээнд улс төрийн томоохон кампанит ажил болон өрнөж, жишээ нь 1970 –аад оны байдлаар гэхэд улс орны хэмжээнд жараад мянган хүн дайчлагдан ажилладаг байжээ. Гэвч тэр нь тухайн үеийн улс төрийн дэглэмээс шууд хамааран нэг намын дохио заавраар хийгддэг, хэлбэрдэлт төдий, ямар нэгэн сонголтгүй сонгууль байв.

Гуравдугаар үе бол 1990 оноос өнөөг хүртэл үргэлжилж байгаа ардчилсан сонгуулийн тогтолцооны үе юм. “1990 онд Ардын депутатуудын хурлын сонгуулийн хууль батлагдсанаар анх удаа парламентын чөлөөт сонгуульд олон нам оролцож, Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаа сонгосон нь ардчилсан сонгуулийн үндсийг тавьсан анхны том алхам болсон юм⁷⁸”

1992 онд шинэ Үндсэн хууль батлагдсанаас хойш Монгол Улсад УИХ-ын сонгууль 6 удаа явагджээ. Үүнд 1992 оноос 2004 онд явагдсан УИХ-ын 4 удаагийн сонгуулийг 1992 онд баталсан “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулын тухай хуул”-иар, 2008 онд явагдсан УИХ-ын сонгуулийг 2005 онд баталсан “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуул”-иар, 2012 онд явагдсан УИХ-ын сонгуулийг 2011 онд баталсан “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуул”-иар тус тус зохион байгуулж явуулжээ.

Сонгуулийн тогтолцооны үйлчлэлийг авч үзэхийн тулд нэг талаас улс төрийн орчноос сонгуульд нөлөөлөх нөлөөллийг, нөгөө талаас сонгуулийн тогтолцооны улс төрийн орчинд үзүүлэх нөлөөлөл буюу үйлчлэлийг авч үзэх нь зүйтэй юм. Эндээс сонгуулийн тогтолцооны үйлчлэлийн орчил хэмээх ойлголт гарч ирнэ. Энэ бол сонгуулийн хэлбэрүүдийн болон улс төрийн орчны харилцан хамаарал, харилцан үйлчлэлийн бүхэл орчил юм.

Улс төрийн орчноос сонгуулийн тогтолцоонд үзүүлэх үйлчлэлийн системд ардчиллын хөгжил, төлөвшил, хэв загвар, нийгэм дэхь ашиг сонирхлын ялгарлын үйл явцын шинж байдал, намуудын төлөвшил, лидерүүдийн улс төрийн соёл, олон түмний нийгмийн сэтгэл зүй, сонгуулийн эрх зүйн орчин зэрэг хүчин зүйлсийг багтаан үздэг бол харин сонгуулийн тогтолцооны үйлчлэл нь шууд утгаараа тэдгээрийн зүгээс улс төрийн “макро”орчинд үзүүлэх нөлөөлөл юм. Улс төрийн орчны энэхүү “макро”төвшний хүрээнд: намын систем, парламент, засгийн газар, сонгогчдын сэтгэл зүй, нийгмийн улс төрийн тогтвортой байдал зэргийг хамруулан үзнэ. Өгүүллэг чухам энэ талаас асуудалд хандаж байна.

Сонгуулийн нэг мандаттай мажоритар тогтолцоо нь сонгогчдод ойлгомжтой, сонсогч болон нэр дэвшигч нүүр тулан уулздаг сайн талтай боловч багагүй сөрөг үр дагавартай болох нь сонгуулиудын явцад ажиглагдсан болно. Тухайлбал сонгогчдын санал гээгдэх, өөрөөр хэлбэл 40 гаруй хувийн санал авсан нэр дэвшигч ялагдаж байхад өөр нэг тойрогт 30 гаруй хувийн санал авсан нэр дэвшигч сонгогдож байсан тохиолдол олон байлаа. Мөн нийслэлийн тойргуудад нэр дэвшигч нь аймгуудын тойрогт нэр дэвшигчээс хэд дахин олон сонгогчдын санал авч сонгогдож байжээ.

Олон мандаттай томсгосон тойргоор явуулдаг мажоритар тогтолцооны хувьд сонгогчийн тэгш эрхийн зарчим алдагдахад хүргэдэг үр дагавар ажиглагдаж байлаа. Тухайлбал зарим тойрогт сонгогч 3-4 нэр дэвшигчийн төлөө санал өгч байхад өөр нэг тойрогт сонгогч 1-2 нэр дэвшигчийн төлөө санал өгч байх жишээтэй.

Харин 2011 онд батлагдсан Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулиар Улсын Их Хурлын сонгуулийг мажоритар тогтолцоогоор 48, хувь тэнцүүлэх

⁷⁸ Ч.Содномцэрэн. “Сонгуулийн зохион байгуулалт, тогтолцоо, түүнийг боловсронгуй болгох нь” Монгол улс дахь Үндсэн хуулийн процессийн тулгамдсан асуудал: хууль тогтоох, сонгуулийн болон төсвийн процесс. Э.Ш-ний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2013. 76–р тал.

тогтолцоогоор 28 суудал бүхий сонгуулийн хосолсон тогтолцоотойгоор зохион байгуулж явуулахаар хуульчилснаар 2012 оны УИХ-ын сонгууль холимог тогтолцоогоор явагдлаа.

Монгол улс 1990 оноос хойш нийтдээ парламентын 6 удаагийн сонгууль (1992, 1996, 2000, 2004, 2008, 2012) зохион явуулснаас 2012 оны сонгууль холимог тогтолцоогоор явагдсаныг эс тооцвол бусад бүх сонгууль олонхийн буюу мажоритар тогтолцоогоор явагджээ. Тиймээс Монгол дахь сонгуулийн тогтолцооны үйлчлэлийн асуудал үнэн хэрэгтээ сонгуулийн мажоритар тогтолцооны үйлчлэлийн тухай асуудал дээр илүү төвлөрч байна.

Сонгуулийн тогтолцоо, намын тогтолцоо хоорондоо нягт холбоо хамааралтай. Сонгуулийн мажоритар тогтолцоотой улс оронд хоёр намын тогтолцоо бүрэлдэн тогтдог зүй тогтол (Дювержегийн хууль) манай оронд болж өнгөрсөн парламентын бүх сонгуулийн үр дүнгээр давтагдсан юм.

Парламентын сонгууль бүрт дунджаар улс төрийн 10 гаруй нам оролцож ирсэн ч Монголд хоёр намын тогтолцоо үйлчилж ирснийг Монголын судлаачид тэмдэглэдэг⁷⁹. Үүндээ судлаач Лийпхартын Patterns of Democracy бүтээлд “тогтмол нягт эвсдэг намыг нэг нам хэмээн тоолон хэрэглэсэн арга зүйг” үндэслэсэн байна. Энэхүү аргачлалаар авч үзвэл Монголд МАХН (МАН) ба Ардчилсан эвсэл гэсэн хоёр намын тогтолцоо хэрхэн оршин үйлчилж ирснийг дараахи хүснэгтээс харж болно.

Сонгуулийн жил	МАХН		Ардчилсан эвсэл	
	Нийт саналаас тухайн намд ноогдож буй хувь	Парламент дахь суудлын тоо	Нийт саналаас тухайн эвсэлд ноогдож буй хувь	Парламент дахь суудлын тоо
1992	59,6 %	71	40,0 %	4
1996	40,5 %	25	47,0 %	50
2000	51,6 %	72	13,4 %	1
2004	48,3 %	37	44,3 %	35
2008	51,3 %	39	34,2 %	26
2012	32,8 %	25	57,8 %	44

Мөн үүний зэрэгцээгээр сонгуулийн тогтолцоо бүр намын тогтолцоонд өөр өөрөөр үйлчилдэгч эцсийн дүндээ тэдгээр нь нөлөө бүхий томоохон намуудад ашигтай, жижиг намуудад ашиггүй байдаг нийтлэг жам ёс ч⁸⁰ үйлчилж ирсэн байна. Энэ нь намын тогтолцоонд сонгуулийн хэлбэрээс гадна өөр бусад хүчин зүйлс чухал нөлөөтэй байдгийг харуулж байна. Харин 2012 оноос сонгон хэрэглэж байгаа сонгуулийн холимог тогтолцооны хувьд олонхи дийлэнхийн болон хувь тэнцүүлсэн хэлбэрийн хослол байдаг болохоор уг тогтолцооны намын тогтолцоонд үзүүлэх нөлөөлөл нь сонгуулийн тогтолцооны аль хэлбэр нь илүү давамгайлж байна гэдгээс ихээхэн шалтгаална.

Өнөөдөр Монголд сонгуулийн холимог тогтолцооны параллель хэлбэрийн үйлчлэлээс үүдэн хоёр хагас намын тогтолцоо оршин үйлчилж байна гэж дүгнэж болохоор байна.

⁷⁹ Э.Гэрэлт-Од, О.Машбат. “Монгол дахь сонгуулийн систем улс төрийн намын төлөвшилд нөлөөлөх нь” Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик Э.Ш-ний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2009.87-р тал.

⁸⁰ Дуглас.В.Рай “Сонгуулийн эрхийн улс төрийн нөхцөл”, (Rae, 1967) үз.

Сонгуулийн тогтолцооны парламентын тогтолцоон дахь үйлчлэл нь парламентын намуудын тоо, парламентын гишүүдийн ашиг сонирхлын агрегацийн үйл явц, парламентын бүтэц, зохион байгуулалтад үзүүлж буй нөлөөллөөр дамжин илэрдэг.

Тухайн сонгуулийн тогтолцооны парламент дахь намын тоонд нөлөөлөх нөлөөллийн үр дүнг хэмжих гол хэмжүүр нь парламент дахь намуудын “үр ашигтай тоо” болох нь харагдаж байна. Манай орны хувьд сонгуулийн мажоритар тогтолцоо зонхилон үйлчилж байсантай уялдан парламентад гол төлөв бодит болон бүтээмэл олонхи (1992, 2000, 2008 онуудад бодит олонхи, 1996 онд бүтээмэл олонхи) бүрэлдэж байсан бөгөөд харин 2004, 2012 онуудад бодит цөөнхи бүрэлдэж байсан байна.

Сонгуулийн тогтолцоо	Сонгуулийн жил	Парламент дахь намуудын үр ашигтай тоо
Олон мандаттай мажоритар	1992	Бодит олонхи
Нэг мандаттай мажоритар	1996	Бүтээмэл олонхи
Нэг мандаттай мажоритар	2000	Бодит олонхи
Нэг мандаттай мажоритар	2004	Бодит цөөнхи
Олон мандаттай мажоритар	2008	Бодит олонхи
Холимог тогтолцоо	2012	Бодит цөөнхи

АНУ-ын судлаач Аренд Лийпхарт засгийн газрын танхимыг “ялимгүй олонхийн”, “хэт олонхийн”, “цөөнхийн буюу олонхи болж чадаагүй” танхим гэж ангилж үзсэн нь сонирхолтой юм.⁸¹

Монголд явагдсан парламентын 6 удаагийн сонгуулийн үр дүнд “нэг намын олонхийн танхим хоёр удаа (1992, 2000), “эвслийн танхим 5 удаа (1996, 2004, 2008, 2012) бүрэлдэж байсан нь нэг намын олонхийн засгийн газар голчлон бүрэлдэх хандлагаас эвслийн засгийн газар бүрэлдэх хандлага руу өөрчлөлт орж байгаа нь ажиглагдаж байна.

№	Сонгуулийн хэлбэр	Сонгуулийн жил	Засгийн газрын танхим
1	Олон мандаттай мажоритар	1992	Нэг намын олонхийн танхим
2	Нэг мандаттай мажоритар	1996	Олон намын эвслийн танхим
3	Нэг мандаттай мажоритар	2000	Нэг намын олонхийн танхим
4	Нэг мандаттай мажоритар	2004	Хамгийн ойр байр суурьтай намын эвсэл
5	Олон мандаттай мажоритар	2008	Хамгийн цөөн намуудын эвсэл
6	Холимог тогтолцоо	2012	Хамгийн цөөн намуудын эвсэл

Сонгуулийн тогтолцоо парламент дахь ашиг сонирхлын агрегацид янз бүрийн байдлаар нөлөөлж байна. Г.Алмондын тодорхойлсноор “ашиг сонирхлын агрегаци бол иргэд, бүлгүүдийн улс төрийн шаардлага нэгтгэгдэж улс төрийн бодлогын хөтөлбөр болох үйл ажиллагаа юм”⁸² Сонгуулийн мажоритар тогтолцоогоор сонгогдсон манай парламентын гишүүдийн хувьд ашиг сонирхлын агрегаци хийхэд зарим нэг бэрхшээл үүсдэг байна. Тухайлбал тойргоос сонгогдсон УИХ-ын гишүүдийн хувьд парламентад нийт улс орны ашиг сонирхлыг төлөөлөхийн зэрэгцээ орон нутаг, тойргийн сонгогчдын эрх ашиг, хүсэл сонирхол, мөн өөрийн намын сонирхлыг төлөөлөх, нэгтгэх шаардлага тулгардаг. Ийм нөхцөлд тэдгээр гишүүдийн хувьд зарим үед улс орны нийтлэг

⁸¹ А.Лийпхарт. Ардчиллын хэв загвар, УБ., 2008, 113-р тал.

⁸² Г.Алмонд ба бусад”Харьцуулсан улс төр: онолын хүрээ” УБ., 2005, 112-р тал.

сонирхол, төлөөлж буй намынхаа байр суурийг гол болгох эсвэл орон нутаг, тойргийн сонгогчдын хүсэл сонирхлыг илүүтэйд үзэхийн аль нэгийг сонгоход хүрдэг тохиолдол гардаг. Ялангуяа төсөв хэлэлцэх явцад манай гишүүдийн тойргийн сонирхол хүчтэй илэрдэг

2011 оны 12-р сарын 15-ны өдөр “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль”-ийг шинэчлэн баталсан. Өөрөөр хэлбэл 1992-2008 оны хооронд УИХ-ын ээлжит сонгуулийг зохион байгуулсан “мажоритар” тогтолцоог өөрчлөх нь зүйтэй гэж үзэж “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль”-ийн 4.9-д “Энэ хуулийн 27.1-д заасан нэрийн жагсаалтын эхний 48-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг энэ хуулийн 12 дугаар зүйлд заасан сонгуулийн 26 тойргоос, 28-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг улс төрийн нам буюу улс төрийн намуудын сонгуулийн эвсэл /цаашид “нам, эвсэл” гэх/ -ийн жагсаалтаас тус тус сонгоно”⁸³ хэмээн хуульчилснаар УИХ-ын сонгуулийн дүнг холимог системээр, “параллель” хувилбараар тооцох хувилбарыг сонгон 2012 оны УИХ-ын ээлжит сонгуулийг зохион байгуулсан.

Ингэснээр парламентын гишүүдийн нэг хэсэг нь тойргоос нөгөө хэсэг нь намын нэрсийн жагсаалтаар сонгогдох болсон юм. Энэ нь олонхи сонгогчдын дунд парламентын гишүүдийг хоёр өөрөөр ялган харах хандлагыг төрүүлсэн төдийгүй төсөв хэлэлцэх үед тойргоос сонгогдсон гишүүд “намын жагсаалтаар сонгогдсон гишүүдэд тойрог гэж байхгүй учир тэдэнд тойрогт ажиллах мөнгө болон бие төлөөлөгч шаардлагагүй “ гэх зэргээр гишүүний төсөв, цалин, бусад хангамжийн талаархи асуудалд хоёр өөрөөр хандаж байгаа нь парламентын хуралдаан дээр харагддаг.

Өнөөдөр манай улсын хувьд парламентын “хууль тогтоох” болон “гүйцэтгэх засаглалд хяналт тавих” чиг үүрэг төдийлөн маргаан үүсгэдэггүй бол харин “төлөөлөх” чиг үүрэг зарим нэг тохиолдолд ташаа ойлгогдсоны улмаас парламентад ёсны төлөвшилд сөргөөр нөлөөлөх хандлага ажиглагдаж байна.

Үнэн хэрэгтээ Монголын парламентын гишүүд “императив” мандаттай бус харин “чөлөөт” мандаттай болох нь Үндсэн хуулийн 23-р зүйлийн 1-д “Улсын Их Хурлын гишүүн нь ард түмний элч бөгөөд нийт иргэн, улсын ашиг сонирхлыг эрхэмлэн баримтална” хэмээн зааснаас харж болно. Манай улсын адил парламентын сонгуулиа холимог системийн “параллель” хувилбараар явуулдаг улсын парламентын гишүүд тухайн сонгогдсон “тойрогтоо ажиллах” хэмээх албан ёсны ойлголт байдаггүй байна.

“Манай улстай адил парламентын сонгуулийг параллель хувилбараар явуулдаг 20 гаруй улсын Үндсэн хууль болон холбогдох хуулиудыг авч үзвэл парламентын гишүүдийн нэг хэсэг нь намын жагсаалтаар, нөгөө хэсэг нь орон нутаг буюу мужуудын төлөөллөөс парламентыг бүрдүүлж байгаа боловч бүх гишүүд адил тэгш эрхтэй байдаг. Өөрөөр хэлбэл гишүүдийн эрх зүйн байдал нь ялгаваргүй байдаг байна. Эндээс дүгнэж үзвэл сонгуулийн холимог системийн “параллель” хувилбар нь парламентын гишүүний эрх зүйн байдалд нөлөөлдөггүй болох нь нотлогдож байна” Гагцхүү манай улсын улс төрчид болон сонгогчид “империад мандат”-ын сэтгэхүйгээсээ салаагүй, парламентын үзэл хандлага ташаа ойлголтоор төлөвшиж буйн илрэл юм. Иймд: парламентад ёсыг төлөвшүүлэх, Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн 35 дугаар зүйлийн холбогдох заалтуудад нэмэлт өөрчлөлт оруулах, сонгогчийн боловсролыг дээшлүүлэх нь зүйтэй юм.⁸⁴

⁸³ Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль (2011)

⁸⁴ Д.Солонго. “Сонгуулийн холимог системийн параллель хувилбар ба парламентын гишүүний эрх зүйн байдлын харилцан хамаарал” Монгол улс дахь Үндсэн хуулийн процессийн тулгамдсан асуудал: хууль тогтоох, сонгуулийн болон төсвийн процесс. Э.Ш-ний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2013. 83-99-р талд үз.

Сонгуулийн үйл явцыг судлахад улс төрийн намуудын төлөвшил, парламент, засгийн газрын бүтэц хэв маягийн өөрчлөлтийг авч үзэхээр хязгаарлагдахгүй бөгөөд сонгогчдын нийгэм сэтгэл зүй, сонгуулийн кампанит ажил болон сонгуулийн зохион байгуулалтад гарч буй өөрчлөлтийг авч үзэх шаардлагатай.

Өнөөдрийг хүртэлх хугацаанд Монголын сонгогчдын сэтгэл зүйн төлөв байдал нийгэм, эдийн засгийн нөхцөл байдал, улс төрийн үзэгдэл, үйл явцыг даган хувьсан өөрчлөгдөж ирсэн чиг хандлагыг тодорхойлохын тулд ардчилсан сонгуулийн мөчлөгтэй уялдуулан авч үзэж болох юм.

Нэг. Сонгогчдын сэтгэл зүйн “савалгаат” буюу тээнэгэлзлийн үе. (1990-1992 он)

Нийгмийн харилцаа, улс төрийн тогтолцоо өөрчлөгдөж, олон ургальч үзэл төлөвшин тогтож байсан энэ зурвас үед нийгмийн сэтгэл зүй олон талын хүчин зүйлийн гэнэтийн өөрчлөлтийн нөлөөлөлд автан шинэ соргог зүйлээрээ савалж хошуурч байсны зэрэгцээ мөн өөрчлөлт шинэчлэлд эргэлзэж тээнэгэлзсэн, хуучин нийгмийн тогтолцооны сайн сайхныг “үгүйлэх” хандлага түгээмэл байсан учир нийгмийн сэтгэл зүйн “савалгаат” буюу тээнэгэлзлийн үе байсан гэж үзэж болох юм.

Хоёр. Сонгогчдын сэтгэл зүйн эрэл, хайгуул, ардчиллын ололт, үнэт зүйлст суралцаж эхэлсэн үе. (1992-1996 он) Энэ үеийн онцлог шинж нь Монгол Улс онд шинэ Үндсэн хуулиа баталсан явдал байлаа. Шинэ Үндсэн хуулийн дагуу УИХ-ын анхны сонгуулийг явуулж тухайн сонгуульд улс төрийн 10 гаруй нам, эвсэл, холбоод оролцож, харьцангуй олон ургальч, чөлөөт сонгууль болсон боловч сонгуулийн мажоритар тогтолцооноос үүдэн сонгогчдын саналын 56,9 хувийн санал авсан МАХН парламентын 76 суудлын нь 70 суудлыг, МҮАН 6 суудлыг авсан нь анхаарал татсан үйл явдал болсон юм. Тухайн цаг үед хуучин ЗХУ-ын бүрэлдэхүүнд байсан Эстонд гэхэд л сонгуулийн дүн яг эсрэгээр буюу парламентын суудлын 90 гаруй хувийг улс төрийн шинэ хүчнүүдэд итгэл хүлээлгэж, коммунист, социалист намуудад маш цөөн суудал өгсөн байсан. Харин Монголын сонгогчид “ганихгүй бурханаас таньдаг чөтгөр дээр” гэсэн сэтгэл зүйгээр, өөрчлөлт, шинэчлэлтийг болгоомжлон хүлээж авсан нь сонгуулийн дүнгээс харагддаг. Энэ нь тэдний ази сэтгэлгээтэй нь ч холбоотой байж болох юм. Энэ үед ганзагын наймааны “алтан үе” дуусаж, иргэдийн дунд хувийн хэвшлийн үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэх сонирхол давамгайлах болсон. Гэвч энэ ололттой тал удаан үргэлжлээгүй төдийгүй 1996 оноос эрчимжсэн эмх замбараагүй өмч хувьчлалын үйл явцад шахагдсанаар эрч нь суларсан.

Гурав. Хувийн өмчийн сэтгэлгээ төлөвшиж, шинэчлэл, өөрчлөлтийг хүсэн хүлээсэн үе: (1996-2000 он) Энэ үе бол “ардчилсан хүчний эвсэл” анх удаа төрийн эрх барьсан үе. 1996 оны сонгууль өмнөх сонгуулийн нэгэн адил нэг мандаттай тойргоор явагдсан хэдий ч Монголын сонгогчдын олонхийн сэтгэлзүйд “солиод үзье”, “итгээд үзье” гэсэн хандлага давамгайлсан бөгөөд сонгуулийн дүн төдийлөн төсөөлөөгүй үр дүн авчирч парламентын 76 суудлын нь 50 суудлыг, “Ардчилсан хүчний эвсэл” авч засгийн эрх барих эрхтэй болсон нь анхаарал татсан үйл явдал болсон юм. Сонгуулийн үр дүн эрх баригчдад “сөрөг хүчин” байх чадвар, ардчилсан хүчнийхэнд төр барих хариуцлагыг мэдрүүлсэн, шинэ улс төрийн хүчнүүдээс ихээхэн үр дүн хүсэн хүлээсэн үе.

Дөрөв. Зах зээлийн сэтгэлгээний төлөвшлийн эхэн үе: (2000-2004 он)

“Ардчилсан хүчний эвсэл”-ийн төр барьсан дөрвөн жилийн ажлын үр дүнд сонгогчид сэтгэл дундуур байсан бөгөөд 2000 оны УИХын сонгуулиар МАХН нийт сонгогчдын 51,6 хувийн санал авч ялалт байгуулсан байна. Сонгогчдын сэтгэл зүйн зах зээлийн сэтгэлгээний төлөвшлийн эхэн үе. Үүний зэрэгцээгээр өмч хувьчлалын сөрөг үр дагавраас үүдэн өмнөх нийгмийн зарим үнэт зүйлсийг санагалзах хандлага ажиглагдаж байсан үе.

Тав. Сонгогчдын сэтгэл зүйд парламент дахь улс төрийн хүчнүүдийг тэнцвэржүүлэх утгатай уриа лозун маш их таалагдаж байсан үе: (2004-2008)

2004 оны сонгууль нэг мандат бүхий мажоритар тогтолцоогоор, 76 тойргоор явагдсан ч улс төрийн аль ч нам олонхи болж чадаагүй бөгөөд гол хоёр нам ойролцоо санал авсан нь сонгогчдын “төрөө тэнцвэржүүлэх” хүслийн илрэл гэж болохоор байв.

Парламентын дөрвөн удаагийн сонгуулийг нэг мандаттай мажоритар тогтолцоогоор явуулж, сонгогчдод танил болсон хэдий ч нөгөө талаас тухайн тогтолцооны дутагдалтай талыг гүнзгий мэдрэх болсноос 2004 оны сонгуулийн дараа сонгуулийн тогтолцоогоо өөрчлөх шаардлагатай гэдэгтэй улс төрийн хүчнүүд төдийгүй иргэд сонгогчид ч санал нэгтэй болоод байв.

2003-2004 онд МУИС, МУБИС, ШУТИС-ийн эрдэмтэн судлаачдын хамтарсан баг УИХ-ын ажлын хэсгийн захиалга, UNDP-ийн санхүүгийн дэмжлэгтэйгээр сонгуулийн тогтолцооны хэв маягууд, тэдгээрийг Монголд хэрэгжүүлэхэд үүсэх нөхцөлийн талаар нарийвчилсан судалгаа хийсэн. Тухайн судалгааны нэгээхэн хэсэгт: “мажоритар тогтолцооны олон мандаттай томсгосон тойрог бүхий хувилбар хамгийн тохиромжгүй хувилбар болохыг тодорхойлсон байдаг. Гэвч УИХ-аас чухамхүү энэ хувилбарыг сонгон авснаар 2008 оны УИХ-ын сонгууль “олон мандаттай томсгосон тойрог бүхий мажоритар тогтолцоогоор явагдсан юм.

Зургаа. Сонгогчдын сэтгэл зүйд сонгуулийн тогтолцоогоо өөрчилсөн ч ахиц гарахгүй байна, сонгууль булхай луйвраар явагдаж байна гэсэн хардлага давамгайлж байсан үе:(2008-2012 он)

2008 оны сонгуульд өмнөх дөрвөн удаагийн сонгуульд хэрэглэж байсан “ялагч бүхнийг авна” гэдэг зарчимтай уламжлалт мажоритар тогтолцоогоо томсгосон тойрог, олон мандаттай болгон хэрэгжүүлсэн нь намууд хоорондын төдийгүй, нам доторх өрсөлдөөнийг бий болгосон бөгөөд энэ бүхэн олон сайн, муу үр дагаврыг авчирсан. Тэдгээрийн нэг том илрэл нь 2008 оны 7-р сарын 1-ний хэрэг явдал. Уг хэрэг явдал “Сонгуулийн булхай луйврыг эсэргүүцсэн” жагсаалаар эхэлсэн боловч эцэст нь хүний аминд хүрсэн үймээн самуун болж, онц байдал тогтоож, 200 гаруй иргэн шоронд орсон харамсалтай явдлаар дууссан. Үүний үр дагавраас үүдэн Монголын сонгогчид, иргэдийн улс төрийн идэвхийн харьцангуй уналтын үе үргэлжилсэн юм. Улс төрийн намууд, судлаачид өмнөх алдаанууд дээр дүгнэлт хийх, оновчтой гарц олох эрэл хайгуулд идэвхийлэн орсон үе байлаа. Улмаар 2010 онд иргэний шинэчилсэн бүртгэл явуулан цахим элбэрт оруулж, 2011 онд “УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль”-нд өөрчлөлт оруулан “сонгуулийн холимог тогтолцоо”-г сонгон авч, санал тоолох ажиллагааг бүрэн автоматжуулах шийдвэр гаргав.

Долоо. Ардчилсан нам буюу “ардчилсан хүчний эвсэл” 2 дахь удаагаа төрийн эрх барьж буй үе: (2012 оноос хойших үе)

2012 оны парламентын сонгууль сонгуулийн шинэчилсэн хуулиар, холимог тогтолцоогоор явагдлаа. Санал тоолох үйл ажиллагааг бүрэн автомат машинаар явуулав. “УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль”-нд оруулсан шинэчилсэн өөрчлөлтөд сонгуульд өрсөлдөгчид, сонгууль зохион байгуулагчид төдийгүй иргэдэд ч хариуцлага тооцох заалт орсон хийгээд нилээд олон өөрчлөлтийг тусгасан, сонгуулийн зохион байгуулалтыг төрийн албан хаагчид дангаар гардан хэрэгжүүлсэн зэрэг нь парламентын сонгуульд олон ахиц дэвшлийг авчирсан. Өмнөх сонгуультай харьцуулахад тайван, дэвшилттэй сонгууль болсон ч иргэдийн улс төрийн намд итгэх итгэл, сонгуулиас гарах үр дүнд итгэх итгэл эрс суларсан үе.

Сонгогчдын идэвх, оролцоо хэрхэн явж ирснийг хүснэгтээс харвал:

№	Сонгуулийн тогтолцоо	Сонгуулийн жил	Сонгогчдын оролцоо
1	Олон мандаттай мажоритар	1992	95,6 %
2	Нэг мандаттай мажоритар	1996	92,1 %

3	Нэг мандаттай мажоритар	2000	82,5 %
4	Нэг мандаттай мажоритар	2004	82,2 %
5	Олон мандаттай мажоритар	2008	76,46 %
6	Холимог тогтолцоо	2012	67,28 %

Сонгуульд оролцогсдын хувь жил дараалан буурч байгаа дүн гарч байна. 2012 оны парламентын сонгуулийг ажлын өдөр явуулсан, тэр ч бүү хэл ажмахуйн нэгжээс санаачлан сонгуульд оролцсон сонгогчдод гар утасны нэгж үнэгүй тараасан зэрэг сонгогчдын ирцийг нэмэгдүүлэх янз бүрийн арга хэрэглэсэн. Гэвч төдийлөн үр дүн өгөөгүй юм.

Энэ бүхнээс дүгнэж үзвэл хууль журмаар албадах, эсвэл эдийн засгийн аргаар татахын аль нь ч алсаа харсан оновчтой арга биш бөгөөд алсдаа сонгогчдын боловсрол, улс төрийн соёлд сөргөөр нөлөөлөх болно. Гагцхүү сонгогчдын оролцоо, идэвх буурч буйн учир шалтгааныг нарийвчлан олж тогтоох явдал нэн чухал байна. Манайд сонгуулийн өмнөх долоо хоногт сонгогчдын дунд ямар нэг судалгаа, санал асуулга явуулахыг хориглодог нь байж болох хэдий ч саналаа өгсөн сонгогчдоос судалгаа авахыг хориглодог нь сонгогчдын үйл байдалтай холбоо бүхий аливаа судалгааны чанарт ихээхэн сөргөөр нөлөөлж байна.

Сонгуулийн тогтолцооны төлөвшилтийн өөр нэг чухал асуудал нь сонгуулийн зохион байгуулалт юм. Улсын бага хурлын 1992 оны 4-р сарын 10-ны өдрийн тогтоолоор Сонгуулийн Ерөнхий Хороог УИХ-ын болон Ерөнхийлөгчийн сонгууль, Ард нийтийн санал асуулгыг улсын хэмжээнд зохион байгуулж явуулах бүрэн эрхтэйгээр 15 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байгуулжээ. 1992 онд батлагдсан “УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль”-д зааснаар Сонгуулийн байгууллагын тогтолцоо нь “УИХ-ын дэргэдэх “Сонгуулийн Ерөнхий Хороо”, “тойргийн хороо”, “хэсгийн хороо” гэсэн бүтэцтэй байв.

Харин 1993 онд Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хуулийг баталж Монгол улс анх удаа төрийн тэргүүнээ сонгох сонгуулийг явуулахдаа УИХ-ын дэргэдэх “Сонгуулийн Ерөнхий Хороо”, “нутаг дэвсгэрийн хороо”, “хэсгийн хороо”-оос бүрдсэн зохион байгуулалттайгаар явуулсан байна.

УИХ-аас 2006 онд Сонгуулийн төв байгууллагын тухай хуулийг баталж Сонгуулийн Ерөнхий Хорооны хараат бус, бие даасан байдлын эрх зүйн баталгааг хуульчилсан. Уг хуульд заасны дагуу Ард нийтийн санал асуулга, УИХ-ын сонгууль, МУ-ын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг улсын хэмжээнд удирдан зохион байгуулах, Аймаг, нийслэл, сум, дүүргийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын сонгуулийг мэргэжил, арга зүйн удирдлагаар хангах бүрэн эрхтэй, хараат бус бие даасан 9 гишүүнтэй байгууллага хэрэгжүүлэхээр болсон нь сонгуулийн байгууллагын хараат бус байдлыг хангах үндэс тавигдсан байна.

Сонгуулийн Ерөнхий Хорооны 9 гишүүний хоёрыг нь Ерөнхийлөгч, тавыг нь УИХ-ын Төрийн байгуулалтын байнгын хороо, хоёрыг нь Улсын Дээд шүүхээс санал оруулж, УИХ зургаан жилийн хугацаагаар томилох бөгөөд хороо, түүний гишүүн хууль ёсны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд аливаа байгууллага, албан тушаалтан, иргэн хэн боловч нөлөөлөх, хөндлөнгөөс оролцохыг хориглосон зэрэг нь хорооны гишүүд хараат бусаар үйл ажиллагаагаа явуулах эрх зүйн хамгаалалтыг бий болгосон байна.

Гэвч “сонгууль зохион байгуулах явцад, улс төрийн нам эвсэл, нэр дэвшигчдээс сонгуулийн төв байгууллагын ажил үүрэгт хөндлөнгөөс оролцох, нөлөөлөхийг оролдох, саад учруулах, дарамт, шахалт үзүүлэх тохиолдол цөөнгүй гардаг”⁸⁵ хэмээн СЕХ-ны даргын илтгэлд дурьдагдаж байсныг тэмдэглэх нь зүйтэй.

⁸⁵ Ч.Содномцэрэн. “Сонгуулийн зохион байгуулалт, тогтолцоо, түүнийг боловсронгуй болгох нь” Монгол улс дахь Үндсэн хуулийн процессийн тулгамдсан асуудал: хууль тогтоох, сонгуулийн болон төсвийн процесс. Э.Ш-ний бага хурлын илтгэлийн эмхэтгэл. УБ., 2013. 78-р тал.

Сонгуулийн Ерөнхий Хорооны бие даасан хараат бус байдлыг хангах асуудал одоо хүртэл шийдвэрлэгдэж чадаагүй хүндрэлтэй асуудлын нэг байсаар байна. Аль ч улс орон сонгуулийг удирдан явуулдаг байгууллагыг аль болохоор улс төрийн сонирхол, нөлөөллөөс ангид байлгахыг чармайдаг. Дэлхийн улс орнуудын туршлагаас харахад сонгуулийг зохион байгуулж явуулах байгууллага нь “бие даасан”, “төрийн”, “холимог” гэсэн гурван үндсэн хэлбэрт хувааж үзэж болох юм. Улс төрийн болон төрийн албан тушаал нь салангид, төрийн алба нь улс төрөөс хараат бус соёл төлөвшсөн, ардчилал өндөр хөгжсөн зарим улсад төрийн байгууллага сонгуулийг зохион байгуулдаг загварыг хэрэглэдэг бол харин ардчилалд шилжиж байгаа улс орнуудад ийм загвар төдийлөн тохиромжгүй гэж үзэж төрөөс аль болох тусдаа бие даасан байгууллага сонгуулийн үйл явцыг эрхлэн зохион байгуулах ёстой гэсэн хандлага олон улсад давамгайлж байна. Харин холимог хувилбар гэдэг бол төрийн байгууллагад сонгууль зохион байгуулах эрхийг олгоод тэдний үйл ажиллагаанд сонгуулийн бие даасан байгууллага нь хяналт тавьдаг хувилбар юм. Энэхүү холимог загвар харьцангуй түгээмэл хэрэглэгддэг бол харин хамгийн түгээмэл загвар нь төрөөс аль болох тусдаа бие даасан байгууллагад сонгуулийн удирдлага, зохион байгуулалтыг хариуцуулж байгаа загвар бөгөөд бүтэц болон бүрэлдэхүүнээсээ хамааран “улс төрийн намын төлөөллөөс бүрдсэн”, эсвэл “мэргэжилтнүүдээс бүрдсэн” гэсэн хоёр хэлбэртэй байна. Манайхтай төстэй хуучин социалист орнуудад ихэвчлэн “улс төрийн намын төлөөллөөс бүрдсэн” хэлбэрээс аажмаар “мэргэжилтнүүдээс бүрдсэн” байгууллага болгон өөрчлөх хандлага түлхүү ажиглагдаж байна.

Сонгуулийн байгууллага нь нэгдүгээрт бүрэлдэхүүний хувьд, хоёрдугаарт төсөв санхүүгийн хувьд хараат бус байх шаардлагатай. Гэтэл манай Сонгуулийн Ерөнхий Хороо анхнаасаа л нэг намын төлөөлөл давамгайлсан бүтэцтэй явж ирсэн байдаг. Мөн СЕХ-ны дарга, нарийн бичгийн даргыг хорооны гишүүд дотроосоо өөрсдөө сонгох биш харин УИХ-ын дарга санал болгохоор зохицуулсан байгаа нь эрх барьж буй намын зүгээс СЕХ-ны хараат бус байдалд нь нөлөөлөх боломжтой байна. Төсвийн хувьд ч УИХ-аас бүрэн хараат байдалтай байна. СЕХ-ны гишүүд намаасаа “түдгэлздэг” ч сонгуулийн дараа гишүүнчлэлээ сэргээх боломжтой учир намаасаа хараат байдал хадгалагдаж байдаг, түүнчлэн СЕХ-ны гишүүдийг УИХ-ын гишүүд, байнгын хороод дуртай цагтаа дууддаг зэрэг зөрчилтэй хэм хэмжээнүүдийг өөрчлөх нь зүйтэй байна.

УИХ-ын 2012 оны сонгуулиас өмнөх сонгуулиудад түгээмэл ажиглагдаж байсан алдаа бол санал тоолох ажиллагаанд цаг хугацаа алдлагаас сонгуулийн дүнг зарлах хугацаа удааширдаг, сонгуулийн доод шатны хороод нь дээд шатны сонгуулийн хорооноос гаргасан шийдвэр болон үүрэг даалгаврыг биелүүлдэггүй, сонгуулийн хороодын бүрэлдэхүүн улс төрийн намуудын төлөөллөөс бүрддэг зэргээс үүдэлтэй зөрчил, дутагдлууд нь сонгуулийн тогтолцооноос гадна сонгуулийн зохион байгуулалтын хэлбэрийг өөрчлөн шинэчлэх зайлшгүй шаардлагатайг харуулсан. Тухайлбал Улсын Их Хурлын 2008 оны ээлжит сонгуулийн үеэр сонгуулийн тойрог, хэсгийн хороодын үйл ажиллагаанд улс төржиж талцах, санал хураалтын дүн гаргахгүй удах зэрэг алдаа дутагдал гарч улмаар иргэдийн хардлага, эсэргүүцэл даамжирч тэр нь нийтийг хамарсан үймээн болсон явдал томоохон сургамж болсон юм.

Иймээс бүх шатны сонгуулийн байгууллагыг улс төрийн талцлын талбар болгохгүй, зөвхөн хуульд захирагдан үйл ажиллагаагаа явуулах нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилгоор сонгуулийн хороодын бүрэлдэхүүнд зөвхөн төрийн захиргаа болон үйлчилгээний албан хаагчдыг томилж, тэдгээрт ноогдуулах хариуцлагыг чангатгаж өгсөн. Энэ нь өмнөх сонгуулиудаар гарч байсан намын төлөөллөөс бүрдсэн сонгуулийн хороодын гишүүдийн ашиг сонирхлын зөрчлөөс үүдэлтэй маргааныг хааж, сонгуулийг хууль дүрмийн дагуу сахилга баттайгаар зохион байгуулж явуулах үр дүнтэй зохицуулалт болсон гэж Сонгуулийн ерөнхий хорооноос дүгнэсэн. Судлаачийн зүгээс

үүнийг дэвшилтэт алхам болохыг хүлээн зөвшөөрч байгаа ч эцсийн зөв шийдвэр гэж үзэхгүй байна.

Монгол Улсад 2010 онд явагдсан иргэний шинэчилсэн бүртгэлийн мэдээллийн сан, иргэний цахим үнэмлэхийг үндэслэн сонгогчдын нэрсийн жагсаалтыг үйлдэж давхардлыг арилгасан нь томоохон эерэг өөрчлөлт болсон.

УИХ-аас 2011 онд Сонгуулийн автоматжуулсан системийн тухай хуулийг баталж, сонгуулийн үйл ажиллагаанд хүнээс хамаарах сөрөг үр дагавруудыг арилгах зорилгоор сонгогчийг бүртгэх, сонгуулийн санал авах, тоолох, дүн гаргах, дамжуулах үйл ажиллагаанд автомат техник хэрэгсэл ашигласан нь сонгуулийн зохион байгуулалтад шинэлэг зүйл болсон хэдий ч ээдрээтэй олон асуудлыг бидэнд авчирсан нь үнэн юм.

Шударга сонгуулийг зохион байгуулах өөр нэгэн нэн чухал хүчин зүйл бол иргэний нийгмийн хяналт, сонгогчдын боловсролын асуудал байдаг. Цаашид сонгуулийн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг төрийн бус байгууллагуудыг чадавхжуулах, сонгогчдын боловсролд чиглэсэн далайцтай ажлуудыг хийх нь зүйтэй байна. Сонгуулийн хороод сонгуулийг хуулийн дагуу үр дүнтэй зохион байгуулах, сонгогчдын боловсролын асуудалд анхаарал хандуулж, хангалттай мэдээлэл олгохын тулд хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах, шинэчлэн батлах зэрэг эрх зүйн өөрчлөлтийг боломжит цаг хугацаанд буюу ээлжит сонгууль болохоос нэгээс доошгүй жилийн өмнө хийж байх нь цаашид анхаарах асуудлын нэг юм.

Сонгууль бол тодорхой тогтоосон хугацаанд явагдаад өнгөрдөг онцлогтой. Энэ онцлогт нь тохируулан сонгуулийн аливаа маргааныг түргэн, шуурхай шийдвэрлэх оновчтой зөв процесс шаардлагатай байна. Өмнө нь сонгуулийн үед гарсан гомдол маргааныг тухайн шат шатны сонгуулийн хороод харъяалан шийдвэрлэхээр зохицуулж байжээ. Сонгуулийн хууль зөрчсөн зөрчил мөн эсэхийг тогтоох, хуулийг нэг мөр зөв ойлгож хэрэглэх зэрэг олон зүйл дээр дутагдалтай байдлууд гарч байлаа.

Харин УИХ-аас 2011 онд батлагдсан сонгуулийн тухай хуульд зааснаар сонгуулийн хороодын бүрэлдэхүүн, үйл ажиллагаатай холбоотой гомдлоос бусад гомдол маргааныг тухайн нутаг дэвсгэрийн харъяа захиргааны хэргийн шүүх шийдвэрлэхээр хуульчилсан зохицуулалт нь харьцангуй оновчтой болсон гэж СЕХ дүгнэсэн.

Гэвч сонгуулийн маргааныг хянан шийдвэрлэх талаар шүүх байгууллагын эрх мэдэл тодорхой бус, хуулийн хэрэгжилт, холбогдох дүрэм, журмын талаарх олон нийтийн мэдлэг, мэдээлэл ч дутмаг байна. Цаашилбал сонгуулийн хороодын шийдвэрийг шүүх түдгэлзүүлэх нь иргэний сонгох, сонгогдох эрхийн зарчимд нийцэж буй эсэхийг нухацтайгаар авч үзэх шаардлагатай.

2011 онд батлагдсан Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуульд сонгогчдын саналыг татах зорилгоор бэлэн мөнгө, эд бараа тараах зэрэг хууль бус үйлдлийг хориглож, хариуцлагыг чангатгасан. Гэсэн хэдий ч нэр дэвшигчийг нэрийн жагсаалтаас хасах үндэслэлүүдийг ялгамжтай байдлаар нарийвчлан зохицуулж, тодорхой болгох шаардлага байгаа нь өнгөрсөн сонгуулийн үеэр харагдаж байлаа.

Мөн дахин санал хураалт нь иргэдийн сонгуульд оролцох идэвх болон түүнд итгэх итгэлийг буруулдаг, үргүй зардал, үр дүнгүй улс төржилт, хоосон хардалт төрүүлдэг, сонгуулийг сунжруулсан зэрэг олон сөрөг үр дагавар гарч байсан тул цаашид дахин санал хураалтад оролцож буй сонгогчдын ирцэд босго хувь тогтоохгүй байх асуудлыг хуульчлах шаардлагатай байна гэсэн хүсэлтийг сонгууль зохион байгуулсан байгууллагын зүгээс гаргаад байгаа билээ.

Сонгуулийн төгс тогтолцоог хүн төрөлхтөн одоог хүртэл эрж хайсаар байна. Монгол Улсын хувьд өөрийн орны онцлог, улс төрийн намуудын төлөвшил, чиг хандлага, сонгогчдын боловсрол зэрэг хүчин зүйлүүдийг харгалзан сонгуулийн тогтолцоог цаашид боловсронгуй болгох нь чухал юм.

Сонгуулийн санхүүжилт, түүний ил тод байдал гэдэг Монгол дахь “сонгууль” хэмээх цогц үйл явцын хамгийн ээдрээтэй, нууцлагдмал, араасаа хэл ам дагуулсан сэдэв. Монголд аль ч шатны сонгуульд нэр дэвшигчдэд өгөх хандвийн дээд хэмжээг иргэн 1 сая, хуулийн этгээд 3 сая, харин Ерөнхийлөгчийн сонгуульд нэр дэвшигчид иргэн 10 сая, хуулийн этгээд 50 сая төгрөг хүртэл байхаар хуульчилж өгчээ. Мөн бэлэн мөнгөөр хандив өгөхийг хориглосон, нам, эвсэл, нэр дэвшигчдээс зарцуулах зардлын дээд хэмжээг тойргийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээ, байршил, хүн амын тоо зэргийг харгалзан ялгавартай тогтоохоор хуульчилсан нь сайшаалтай.⁸⁶ Харин энэхүү асуудлыг хэрхэн ил тод байлгахаар тусгасан бэ?

Монгол улсын тухайд сонгуулийн санхүүжилттэй холбоотой мэдээлэлд: “Сонгуулийн зардлын санд тухайн намаас оруулах хөрөнгийн хувь хэмжээ”, “Аудит хийлгэж, дүгнэлт гаргуулсан сонгуулийн зардлын тайлан”, “Нам, эвсэл, нэр дэвшигчийн сонгуулийн зардлын данс байршсан банк дахь сонгуулийн зардлын дансны гүйлгээг нэгтгэсэн тайлан”-г тус тус тусгасан бөгөөд нам, эвсэл, нэр дэвшигч, банкны захирал зэрэг субъектын зүгээс тодорхой хугацаанд багтаан холбогдох сонгуулийн байгууллагад гаргаж өгөхөөр хуульчилсан байна.

Харин улс төрийн нам, хандивлагч сонгуулийн санхүүжилттэй холбоотой мэдээллээ олон нийтэд ил тод болгох талаар сонгуулийн хууль тогтоомжид тусгаагүй байна. Гагцхүү сонгуулийн зардлын тайлан, банкны захирлын гүйлгээг нэгтгэсэн тайланг хүлээн авсан холбогдох шатны сонгуулийн байгууллага тайланг хянаж, сонгуулийн санал хураалт дууссан өдрөөс хойш 45 хоногийн дотор “Сонгуулийн зардлын тайланг хянаж нэгтгэсэн дүн”, “Тодорхой үнийн дүнгээс дээш хандив өргөсөн иргэн, хуулийн этгээдийн нэр, хандивын хэмжээ”-г тус тус иргэд сонгогчдод нээлттэй болгохоор заажээ.

Бодит байдал дээр сонгуулийн санхүүжилттэй холбоотой мэдээллийг олж авах арга зам төдий л хүртээмжтэй бус, нөгөөтэйгүүр энэ бүх мэдээлэл олдлоо ч сонгуулиас хойш 45 хоногийн дараа л олдох боломжтой болж байгаа нь сонгогчдод сонголтлоо хийхэд ямар ч нөлөөгүй, нам, эвсэл, нэр дэвшигчдэд тооцох хариуцлагыг сулруулж байна. Эцэст нь “Сонгуулийн зардлын тайлан”-гаа гаргаж өгөөгүй хариуцлагатанд багахан хэмжээний торгууль ноогдуулахаар заасан нь хэтэрхий хөнгөн шийтгэл юм.

Иймд нам, эвсэл, нэр дэвшигчид, хандивлагчдад сонгуулийн санхүүжилттэй холбоотой мэдээллээ нээлттэй болгох үүргийг хуульчлах, сонгуулийн санхүүжилттэй холбоотой мэдээллүүдийг сонгуулийн кампанит ажлын хугацаанд 7 хоног тутам цахим хуудаст байршуулж байх, тайланг хөндлөнгийн итгэмжлэгдсэн аудиторчдоор шалгуулах, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр мэдээлж байх зэргийг нарийвчлан зохицуулж хуулинд тусгах шаардлагатай байна.

Энэ бүхний цаана байгаа суурь асуудал болох сонгуульд нэр дэвшигчид, улс төрийн намуудын сонгуулийн зардлын хэмжээг хэрхэн багасгах вэ гэдэг асуудал улс төр судлаачдын нэн даруй анхаарлаа хандуулах шаардлагатай сэдвийн нэг. Уг асуудал нааштайгаар шийдвэрлэгдэхгүйгээр, сонгууль мөнгөний уралдаан болсоор байвал сонгуулийн шударга, чөлөөт өрсөлдөөн, бодлогын уралдаан, олон намын тогтолцоо, эмэгтэйчүүдийн оролцоо зэрэг тулгамдсан асуудлууд нааштайгаар шийдвэрлэгдэх боломж хомс юм.

Улс төрийн зарим намыг татан буулгах тухай яриа маргаан дагуулав. Аль нэг намын санаачилгаар бусад намуудыг татан буулгах нь юу л бол харин ийм яриа гарахад хүргэж буй учир шалтгааныг өөрөөсөө олж харах явдал “жигжиг” гэгддэг намуудад нэн чухал.

⁸⁶ Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль (2011), Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хууль (2012)

Сонгуулийн кампанит ажлын арга, хэлбэр, технологид сонгуулийн хуульд оруулсан өөрчлөлтүүд, техник, технологи, цахим ертөнцийн хөгжил зэргээс үүдэн олон өөрчлөлт орж байна. Сонгуулийн хууль энэ бүх өөрчлөлтийн хурдыг гүйцэж, улмаар оновчтой зохицуулж байх шаардлагатай.

Сонгуулийн булхай луйвар гэсэн сөрөг үзэгдлийн тухай яригдах үед түүний ихэнх нь сонгуулийн кампанит ажлын хүрээнд болсон байдаг. Улс төрийн намууд болон нэр дэвшигчдийн сонгуулийн кампанит ажлын үе дэх ёс зүйн болон эрх зүйн хариуцлагыг дээшлүүлж, хариуцлага тооцох арга механизмыг тодорхой болгох нь сонгууль шударга явагдах нэг үндсэн нөхцөл юм.

Сонгуулийн кампанит ажлыг шударга явуулахад дан ганц эрх зүйн хариуцлага хангалтгүй бөгөөд гагцхүү ёс зүйн хариуцлага хүлээлгэх арга механизмтай хамт, хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, иргэд, иргэний нийгмийн байгууллагуудын хяналттай хамт байж гэмээнэ үр дүнгээ өгнө.

Дэлхий даяар сонгууль явуулдаг, ардчилсан гэх тогтолцоотой 130-аад орон байна. Ардчилсан гэж өөрийгөө үздэг, тийм байхыг хичээдэг бүх л орны Үндсэн хуульд улс төрийн засаглалын үндэс нь ард түмний хүсэл зориг гэсэн зарчим тунхаглагдсан байдаг. Тиймээс Үндсэн хуулийн хүний эрх, эрх чөлөө бүлэгт байгаа сонгох, сонгогдох эрх бүрэн утгаараа хэрэгжихэд сонгуулийн үед улс төрийн намуудаас гаргаж буй сонгуульд нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт, түүний эрэмбэд сонгогчид ямар ч нөлөө үзүүлэх боломжгүй байгаа явдал ардчиллын зарчимд хэрхэн нийцэж байгаа зэрэг нь асуудал дагуулсаар байна.

Сонгуулийн хууль хэнд зориулагдсан хууль вэ? Энэ хууль улс төрийн намуудад бус сонгогчдод зориулсан хууль. Нэг талаас Монголын сонгогчдын тодорхой хэсэг хувь тэнцүүлэх тогтолцооны давуу талыг сайн мэддэг ч харьцангуй хол хөндий санагддаг бөгөөд улс төрийн намын санхүүжилтийн асуудал ил тод болж чадаагүй, намын дотоод ардчилал сул байгаа өнөөгийн нөхцөлд улс төрийн намын төлөвшилтөд сөргөөр нөлөөлнө гэж үзэх хандлага хадгалагдаж байна. Нөгөө талаас улс төрийн намын удирдлагууд болон намын нэр нөлөөгөөр улс төрийн алба хаших сонирхолтой хэсэгт өнөөгийн сонгуулийн холимог тогтолцоо дахь хувь тэнцүүлэх тогтолцооны эзлэх хувийг нэмэгдүүлэх, улмаар хувь тэнцүүлэх тогтолцоог дэмжих сонирхол байх нь тодорхой. Гэвч эцэст нь Америкийн эрдэмтэн Ж.Коломерын “улс төрийн намууд сонгуулийн системээ сонгодог” хэмээсэн үзэл баримтлал хэрэгжих нь дамжиггүй.

Ном зүй

Алмонд Г ба бусад Харьцуулсан улс төр: онолын хүрээ УБ.,

Лийпхарт А. Ардчиллын хэв загвар. УБ., 2008

Чимид Б. Сонгуульд суралцахуй. УБ., 2012

Монгол дахь ардчиллын хөгжил: сорилт, боломж үндэсний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2005

Монгол дахь сонгуулийн үйл явц: онол, практик эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2009

Монгол улс дахь Үндсэн хуулийн процессийн тулгамдсан асуудал: хууль тогтоох, сонгуулийн болон төсвийн процесс эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхтгэл. УБ., 2013

Р.Даль. Ардчиллын тухай. УБ., 2004

Монгол Улсын Үндсэн хууль. (1992)

Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль. (2005)

Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль. (2011)

<http://www.1212.mn/>